

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
ІНСТИТУТ ПРАВА ТА ПСИХОЛОГІЇ

В. С. Макарчук

ЗАГАЛЬНА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Навчальний посібник

Видання 8-ме, доповнене

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ
«Атіка»
Харків
«Право»
2015

УДК 340.15(1-87)(075.8)

ББК 67.2(4/8)

М15

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 14/18.2–156)*

Рецензенти:

В. П. Глиняний – доцент, завідувач кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії;

Л. О. Зашкільняк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка;

С. С. Сливка – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ;

О. Н. Ярмиш – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, начальник Державного науково-дослідного інституту МВС України

Макарчук В. С.

М15 Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. С. Макарчук. – Вид. 8-ме, допов. – К. : Атіка ; Х. : Право, 2015. – 624 с.

ISBN 978-966-326-267-3 (Атіка)

ISBN 978-966-458-789-8 (Право)

Висвітлено історію виникнення і становлення історичних форм держави та правових систем Стародавнього Сходу, Античного світу, провідних країн Європи, Азії і США. Матеріал посібника охоплює період від найдавнішого часу до кінця ХХ ст.

Додатки, подані в кінці посібника, містять завдання (тести) для контролю знань, здобутих у процесі навчання.

Для студентів, курсантів та слухачів правових факультетів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться історією держави і права зарубіжних країн.

УДК 340.15(1-87)(075.8)

ББК 67.2(4/8)

ISBN 978-966-326-267-3 (Атіка)
ISBN 978-966-458-789-8 (Право)

© Макарчук В. С., 2001, 2003, 2005, 2007
© Макарчук В. С., доповнення, 2008
© Макарчук В. С., доповнення, 2010, 2013, 2015
© Видавництво «Атіка»,
видавництво «Право», 2015

Передмова

Читача, який бере до рук книжку, цікавить передусім питання *доцільності*. Отже, й у цьому разі може виникнути питання: навіщо вивчати окремо історію держави і права зарубіжних країн, якщо ще в школі вивчалися історія Стародавнього світу, Середніх віків, Нова і Новітня, а у будь-якому юридичному вузі вивчається історія держави і права України? Спробуємо відповісти.

Українська історія – це даність, яку неможливо «змінити» чи «вдосконалити». За висловом В. Винниченка, її «неможливо читати без брому». Відтак, й історія держави і права України як навчальна дисципліна несе надто мало інформації про те, якою має бути держава-лідер, її устрій, право, правоохоронні органи тощо. Натомість історія держави і права зарубіжних країн розглядає лише найуспішніші державно-правові моделі – зрозуміло, для того чи іншого часу і географічного поясу.

Політики усіх часів та народів вирішують, власне, одні й ті ж завдання: зовнішня безпека країни, внутрішній міжкласовий, релігійний та міжнаціональний мир у державі, розвиток її економіки, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, боротьба зі злочинністю, створення ефективного управлінського апарату, зміцнення авторитету влади в очах громадян та світової спільноти тощо.

Цікаво побачити і зрозуміти, за допомогою яких державно-правових механізмів вирішували ці, аналогічні за своєю сутністю, завдання Цезар і Чингізхан, Наполеон і Ленін, Рузвельт і де Голль. Навчальна дисципліна, по суті, акумулює золотий досвід людства в галузі розбудови держави і права. Такий досвід завжди придається політику, науковцю, правоохоронцю та й будь-якій людині, чие коло інтересів не обмежується вузькою сферою професійної діяльності.

Інше важливе міркування: слід брати до уваги, що держави й закони – не вічні. Вони народжуються, живуть своїм життям, зазнаючи змін і вдосконалень, і – у свій час – умирають. Той, хто вчасно не зрозуміє цієї істини, може опинитися на узбіччі. Історії відомі такі факти.

Відмінності у законодавстві різних країн іноді породжують певний правовий нігілізм у частини громадян. Часом можна, наприклад, почути запитання на кшталт: який сенс боротися з легкими наркотиками, якщо вони легалізовані у деяких розвинутих країнах світу? Чому Україна не легалізує одностатеві шлюби, як це зробили окремі держави? Водночас законодавство певних мусульманських країн часами карає смертю навіть подружню зраду, за дрібну крадіжку передбачає відсічення руки тощо. Критерії, якими керується законодавець, видаються пересічному громадянину надто розмитими, суб'єктивними (хочу – караю, хочу – милую), а відтак – і ставлення до законів, що діють у державі, дещо критичне.

Важливо зрозуміти, що небезпеку для суспільства несуть обидві крайнощі – як абсолютизація букви закону, так і правовий нігілізм, зневага до права і правотворчих інституцій. Історія держави і права зарубіжних

країн дозволяє зрозуміти цю істину. Недовговічні ті держави, де громадяни нехтують правовими нормами (Рим часів занепаду Імперії, ранньофеодальні монархії Європи). Але й жорсткі правові обмеження, встановлені для громадян, нездатні врятувати абсолютистські чи тоталітарні режими (королівська Франція, нацистська Німеччина і т. ін.).

Навчальною дисципліною передбачено вивчення досвіду – як позитивного, так і негативного – світових наддержав та невеликих країн, які в ту чи іншу історичну епоху зуміли зробити якісний стрибок у своєму розвитку. Коли і чому законодавець вдається до посилення або, навпаки, до послаблення санкцій за делікти і злочини? Чи завжди реформи приносять стабільний прогрес?

Пропонований посібник адаптований до вимог навчальної програми у системі вищої освіти як для підготовки працівників правоохоронних органів, так і для цивільних установ. Різниця полягає в обсязі навчальних програм – 72 години для курсантів університетів (інститутів) внутрішніх справ та 120 годин – для студентів денної форми навчання юридичних факультетів університетів. Пересічно мова йде про 20 лекцій у першому випадку та 31 лекцію (включаючи вступну) – у другому.

Сучасна концепція вищої школи передбачає певну самостійність вищих навчальних закладів (особливо тих, які мають статус національних) у визначенні обсягу викладання навчальних дисциплін та співвідношення їх складових. Тим самим навчальна програма, для прикладу, національного університету імені Тараса Шевченка у Києві може не збігатися в окремих деталях з програмою Харківського університету внутрішніх справ, а обсяг навчальних годин Львівського університету внутрішніх справ буде значно меншим, ніж на юридичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка. Отже, завдання створення посібника, який би задовільнив усі вимоги, суттєво ускладнюється.

На відміну від 5-го видання автор вважав за доцільне розробити не три, а два модульних завдання, що відповідає 72-годинній програмі (семестр складається з 18 тижнів; щотижня – 1 лекція та 1 семінарське заняття), прийнятій у більшості юридичних вузів України, зокрема й у Львівському державному університеті внутрішніх справ.

У посібнику пропонується 30 лекцій, з урахуванням того, що перша лекція – завжди вступна і у кожного викладача своє бачення програми курсу, розподілу навчальних годин, власна оцінка рекомендованої навчальної та джерельної літератури.

Теми лекцій, помічені в посібнику зірочкою «*», *передбачаються як додаткові* – для більш розширеної програми юридичних факультетів.

У разі, якщо, на думку читача, пропонується в даному посібнику інформація видаватиметься неповною або такою, що спричинить виникненню бажання уточнити її чи поглибити, автор рекомендує звернутися до такої літератури:

Підручники

- История государства и права зарубежных стран. Ч. 1.– М., 1988.
История государства и права зарубежных стран. Ч. 2.– М., 1991.
История государства и права СССР. Ч. 1.– М., 1985.
История государства и права СССР. Ч. 2.– М., 1986.
Федоров К. Г. Історія держави і права зарубіжних країн.– К., 1994.
Федоров К. Г. История государства и права зарубежных стран.– Л., 1977.
Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права.– М., 1995.
Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн.– К., 1994.

Навчальні посібники

- Бостан Л. М., Бостан С. К.* Держава і право епохи станово-кастового суспільства. Навчальний посібник.– Запоріжжя, 2000.
Бродський Р. М., Енольський З. А. Нова історія країн Азії та Африки.– К., 1979.
Жидков О. А. История государства и права стран Латинской Америки.– М., 1967.
Исаев И. А. История государства и права России.– М., 1993.
История государства и права зарубежных стран. Рабовладельческое и феодальное государство и право.– М., 1988.
Катрич В. М. Держава і право Стародавнього Риму.– К., 1974.
Катрич В. М. Історія держави та права Стародавньої Греції.– К., 1969.
Ливанцев К. Е. История буржуазного государства и права.
Макарчук В. С. Римське приватне право.– К., 2007.
Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки.– Х., 1981.
Страхов М. М. Основні закономірності становлення буржуазної держави і права у провідних країнах Європи і в Північній Америці.– К., 1991.

Джерела

- Гроссман Ю. М., Лісовий І. А.* Історія Стародавнього світу. Практикум.– Львів, 1985.
Документи по истории зарубежного права.– М., 1987.
Конституции буржуазных государств.– М., 1982.
Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX вв.– М., 1957.
Сборник документов по всеобщей истории государства и права.– Л., 1977.
Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв.– М., 1990.
Хрестоматія пам'яток феодального держави і права.– М., 1961.
Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран.– М., 1984.
Хрестоматія по истории Древнего мира.– М., 1956.
Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.– К., 1995.

Тема 1

ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ*

Держава виникла лише на певному етапі розвитку людського суспільства – цього, зрештою, не заперечує навіть Біблія. З виникненням держави пов'язана поява перших в історії людства адміністративних органів, суду, армій та поліції. Що власне сприяло появі цього суспільного інституту та його окремих установ? Чому перші держави виникли у приблизно схожих природно-кліматичних умовах?

Незважаючи на відмінності у расових генотипах народів Єгипту, Межиріччя, Індії, Китаю, їх взаємній географічній ізольованості, спостерігаємо багато спільного у державній організації та праві перших в історії людства держав. З чим це пов'язано?

Пам'ятки правової думки цих держав свідчать, що законодавець намагався боротися зі злочинністю за допомогою радикальних заходів. Так, смертна кара передбачалася навіть за крадіжку під час пожежі (Вавилон) чи убивство кішки (Єгипет). Чим можна пояснити такі настрої законодавців? Чи може злочинність бути викорінена з допомогою правового терору?

Важливим винаходом правових систем цього часу вважається т. зв. **таліон**. Чому таліон вважається вищим рівнем розвитку правової думки, ніж кровна помста?

Під Стародавнім Сходом розуміють, як правило, країни Близького Сходу (Єгипет, Ассиро-Вавилонська держава, Хетське царство, Урарту, Фінікія, Палестина, Персія). Інколи до цього списку додають Давню Індію і Давній Китай. Саме тут виникли перші в історії людства держави та склалися найбільш ранні правові системи. Для порівняння: перші держави в Європі з'явилися на 1–1,5 тис. років пізніше, ніж на Близькому Сході чи в Індії.

Перший класово-суспільний лад – азіатський спосіб виробництва

За родового ладу земля, вода, мисливські та рибні угіддя перебували у користуванні усіх членів общини. Перехід до металевих знарядь праці дозволив суттєво підвищити її продуктивність і тим самим заклав підґрунтя для виникнення класового суспільства. З появою надлишкового продукту з'являється майнова нерівність, а з розвитком *поділу праці* ремесло відокремлюється від землеробства і скотарства, налагоджується торгівля й обмін. Той клас, який володіє багатствами і примушує працювати на себе інших людей (рабів, селян, ремісників), намагається тримати їх у покорі. Для цього створюється абсолютно нова інституція, якої родовий лад ніколи не знав і яку ми називаємо

* Лекції, помічені зірочкою, передбачаються як додаткові і подані не в хронологічному порядку.

державою. Різні адміністративні органи, суди, поліція, в'язниці, армія – це складові ланки державного апарату; характерною рисою держави є *право*, тобто система законів та юридичних норм. Розпочинається нова ера в історії людства.

Перші держави Східної півкулі виникли приблизно в однакових природно-кліматичних умовах. Це були долини великих річок: Нілу (Єгипет), Тигру, Євфрату (Месопотамія), Гангу та Інду (Індія), Хуанхе (Китай). Тут були найсприятливіші умови для землеробства і, відповідно, для отримання додаткового продукту – родючі ґрунти, вода для зрошення, теплий клімат тощо. Античні джерела пишуть про урожай сам-200, однак це, звісно, перебільшення. Проте врожай сам-24 – сам-30 був нормою на зрошувальних ґрунтах. Інша річ, що для організації зрошувальної системи, для відвоювання землі у джунглів, для захисту від диких тварин вимагалися злагоджені зусилля сотень і тисяч людей, а інколи – навіть населення цілих провінцій. **Індивідуальне приватне господарство, засноване на власній, найманій чи рабській праці, як це було у Європі, тут, на Сході, так і не склалося.** Це зумовило і принципово відмінний шлях суспільного розвитку – не рабовласницький лад, як це було у Греції чи Римі, а т. зв. азійський спосіб виробництва.

Земля на Сході перебувала у власності общини. Її члени, користуючись общинними землями, виконували необхідні суспільні роботи, колективно сплачували податки, працювали на державних роботах (будівництві пірамід у Єгипті чи Великого китайського муру). Існували общинні органи самоуправління, які виконували функції обліку і контролю, судові, адміністративні тощо.

Тривалий час вважалося, що розвиток людського суспільства відбувався за схемою: первіснообщинний (первісно-громадський) лад – рабовласницький – феодальний – капіталістичний з перспективою соціалізму і комунізму. Держави Стародавнього Сходу в цю схему не вписувалися. Рабство тут ніколи не мало такого поширення, як у Стародавніх Греції чи Римі, де на одного вільного громадянина припадало 8–10 рабів і негромадян і основна праця та лівова частка виробництва були результатом їх діяльності. На Сході рабство мало патріархальний характер, раби були слугами у храмах і маєтках знаті і майже ніколи – основною продуктивною силою. При бажанні тут – у державах Стародавнього Сходу – можна відшукати окремі ознаки не лише рабовласницького, але й родового ладу (общинне землеволодіння і самоуправління), феодалізму (користування землею, що відроблялося службою у війську правителя чи оброком і відробітком селянською працею).

Частина учених, починаючи ще з К. Маркса, обґрунтовано вважає, що існував як самостійний лад так званий *азійський спосіб виробництва*. В СРСР про нього «благополучно забули», надто він нагадував колгоспну систему 30-х – початку 50-х років.

Що ж є характерним для азійського способу виробництва?

Основою життєдіяльності і виробництва виступала сусідська община. Її органи самоуправління регулювали правові відносини в колективі. Земля була власністю держави, однак община мала право опосередкованої власності. Саме її органи розподіляли земельні ділянки між обцинниками. Користування цими наділами обумовлювалося виконанням суспільних обов'язків і повинностей, сплатою податків тощо.

Джерелами рабства виступали полон, кабала (з обмеженнями), дітонародження в сім'ях рабів. Становище їх в цілому було кращим, ніж у Греції чи Римі, а кількість – відносно незначною.

Найпоширенішу форму східної держави становила деспотія. Економічною основою влади деспота була державна власність на землю, а також податки і військова здобич. Влада спиралася на професійне, нерідко наймане, військо та централізовано кероване чиновництво. Сама ж царська влада, що дуже характерно для держав Сходу, обожнювалася. Фараони в Єгипті вважалися живими богами, і навіть у Індії, де жерці намагалися контролювати царську владу, вважалося, що цар – *раджа* виступає зняряддям бога Брахми, а його влада – божественного походження.

Розглянемо основні територіальні різновидності т. зв. азійського способу виробництва та його державницько-правових конструкцій: Стародавній Єгипет, Ассиріо-Вавилонську державу та Індію.

Держава і право Стародавнього Єгипту

Єгипет розташований в північно-східній Африці. Прийнято вважати, що назва країни походить від давньогрецького слова «Айгюптос». Воно виникло, вірогідно, від Хе-ка-Птах – міста, яке греки пізніше іменували *Мемфісом*. Самі ж єгиптяни називали свою країну «Та Кемет» – Чорна земля – за кольором місцевого ґрунту. Стародавній Єгипет територіально був вузькою долиною (від 4 до 30 км ширини) в нижній течії Нілу. Завдяки періодичним розливам цієї ріки (з липня до листопада) ґрунти тут родючі і добре зрошувані. Поливне землеробство вимагало будівництва зрошувальних споруд. Для цієї роботи створювалися об'єднання родових общин, які називалися *номами*. На рубежі IV–III тисячоліть до н. е. у Єгипті існувало 40 номів, кожний з яких мав свого правителя-номарха, своїх богів, а іноді й особливу, відмінну від інших, говірку. Поступово відбулося об'єднання номів і в Єгипті виникли два царства – Південне і Північне. В боротьбі двох царств перемогло Південне. Близько 3200 р. до н. е. правитель *Менес* (Міна) об'єднав під своєю владою увесь Єгипет. Згідно з Геродотом, Менес заснував столицю об'єданого царства на перетині Верхнього та Нижнього Єгипту, звівши греблю, щоб захистити місто від паводку. Звідси було зручно правити обома частинами країни.

Історію Стародавнього Єгипту прийнято поділяти на чотири великих періоди: *Раннє царство* (XXX–XXVIII ст. до н. е.), *Давнє* (XXVIII–XXIII ст. до н. е.), *Середнє* (XXII–XVIII ст. до н. е.) і *Нове* (1580–1085 рр. до н. е.) *царства*. Іноді цю періодизацію доповнюють п'ятим, т. зв. *Пізнім царством* (до I ст. до н. е.).

За доби Раннього царства в Єгипті правили дві династії, які походили з верхньоєгипетського м. Тіна (біля Абідоса). Вже за царів першої династії єгиптяни почали просуватися за межі своєї країни: на південь – в Нубію, на захід – в Лівію, на схід – на Синайський півострів. Однією з найважливіших функцій царської влади уже в цей період стала організація зрошувальної системи в Нільській долині та підтримання її в робочому стані.

У наступний період – *Давнього царства* – Єгипет виступав уже як велика централізована держава, що поширювала свій завойовницький вплив на території Синайського півострова, південну Палестину та Нубію.

Головною господарською і суспільною ланкою тривалий час залишалася громада. Існували громадські ради, які виконували адміністративну, господарську і судову функції. На чолі держави стояв *фараон*, чия влада була безмежною, а він сам вважався особою божественного походження. Фараони навіть одружувалися з міркувань влади з рідними сестрами, щоб не втрачати чистоту крові. Вони мали титул царів Верхнього (Південного) і Нижнього (Північного) Єгипту і носили дві корони – білу і червону.

Найближчим помічником фараона був візир-*джаті*, якому підпорядковувалися начальники окремих «домів», тобто управлінь. У країні існувало декілька таких «домів»: хлібний, золотий, виноградників, рахунку биків, військовий, жертвоприношень. Джаті, крім того, був головним скарбником, верховним суддею та керівником усіх суспільних «царських» робіт. Розподілом працівників на ці «царські роботи» відали вже згадані ради місцевих громад. Збором і внесенням податків у скарбницю також відали громадські ради, але сам процес контролювався численним чиновницьким апаратом. У штабі кожного з «домів» налічувалися сотні чиновників-писців.

Рабство в Єгипті звично трималося на військовополонених. Фараони здійснювали завойовницькі походи на Синайський півострів, у Нубію.

Відомо, наприклад, що під час походу до Нубії засновника IV династії Снофру (XXVIII ст. до н. е.) було захоплено 7 тис. полонених та 200 тис. голів худоби, а під час походу на лівійців – 1100 чоловік.

Полонених в Єгипті називали «*живими убитими*» і використовували для громадських робіт. В епоху Давнього царства існував звичай будівництва пірамід, пов'язаний з релігійними віруваннями. Вважалося, що за умови збереження тіла можливе загробне життя його колишнього власника. Збереглося 70 таких пірамід. Найбільша з них –

піраміда Хеопса (Хуфу) висотою 146,5 м, кожна сторона якої має основу довжиною 230 м. Піраміду будували 20 років, використовуючи працю не тільки рабів, а й усього сільського населення країни, змінми по 100 тис. чоловік кожних три місяці.

Важливе місце в системі державного механізму займали жерці, чії функції не обмежувалися власне релігією. Жрецтво проповідувало святість особи фараона, його божественне походження і незмінність влади на землі. Будь-які спроби сумніву переслідувалися жерцями, тобто по суті це була своєрідна політична поліція. З іншого боку, жерці прагнули при нагоді відтіснити фараона від влади, не допускаючи, щоб на престолі перебувала людина, нездатна виконувати свої державницькі функції. Так, після 30-ти років правління фараон на підтвердження своєї фізичної форми мусив зі зброєю пробігти певну дистанцію, яка символізувала Верхній і Нижній Єгипет.

Місцеве управління очолювали царські чиновники (*номархи*). В їхніх руках перебувала місцева адміністрація і судова влада, невеликі власні загони воїнів. Ослаблення влади фараона приводило до зміцнення їхніх позицій, залежність від центру ставала лише номінальною.

Вже в добу Давнього царства армія була самостійною, управління нею здійснював «дім зброї». На привілейованому становищі перебувала особиста охорона фараона. За свою службу військові отримували земельні наділи, які оброблялися рабами. Військові жили в окремих поселеннях, своєрідних гарнізонних містечках.

Під час занепаду Давнього царства (V династія) центральна влада фараонів ослабла. Виснажений будівництвом пірамід та соціальними протиріччями, Єгипет наприкінці правління VI династії почав розпадатися на напівнезалежні номи. 70 мемфіських царів наступної VII династії, за переказами, що збереглися у Манефона (єгипетський жрець та історик III ст. до н. е., писав грецькою мовою), правили усього 70 днів.

Нове об'єднання відбулося в кінці III тисячоліття до н. е. На єгипетський престол претендували два об'єднавчих центри. Одним з них був Гераклеополь, розташований на півночі країни неподалік від Файюмської оazi. Його номарх Хеті I (Ахой) підкорив своїй владі правителів сусідніх областей. Суперниками Ахоя в боротьбі за гегемонію над усім Єгиптом виступали номархи Фів. Вони і вийшли переможцями. За Ментухотепа I країна була об'єднана. Цей новий період єгипетської історії називається *Середнім царством*.

Дещо змінилася основна спрямованість суспільних робіт. Замість пірамід почали будувати більш утилітарні речі. При Аменемхеті I була зведена фортеця на західному кордоні Єгипту. За царювання Сенусерта III споруджена низка фортець у Верхній та Нижній Нубії. Розширилася й удосконалилася іригаційна система (зокрема Файюмська оаза). В окреме відомство виділилася *поліція*.

Поліцейських зазвичай вербували з полонених нубійських негрів, що

дозволяло не допускати зрощування каральних органів з місцевим населенням, використовувати поліцейських разом з армією для придушення повстань. Поліція здійснювала нагляд за суспільними роботами, переслідувала карних злочинців, охороняла поховання фараонів, ловила рабів-втікачів тощо. Функції її були набагато ширшими, ніж проста охорона громадського порядку. Поліцейського легко було упізнати за кольором шкіри.

Надалі залишалися сильними позиції номової знаті, але усе більшого соціального значення набували люди незнатного походження. Найважливішу опору царської влади почали становити гвардійські військові частини.

Набув подальшого розвитку інститут рабства. Царські раби – *хе́муу нісут* – використовувалися в царському, храмовому та приватному господарстві (зокрема, фараон надавав їх у користування воїнам, чиновникам тощо). Приватні раби – *баку* – становили частину особистого майна власника і могли бути куплені та продані.

Тоді ж, у період Середнього царства, відбувся значний розвиток ремесел і торгівлі. Це, в свою чергу, призвело до майнового розшарування в сільських общинах. Значна частина сільських общинників розорилася. У XVIII ст. до н. е. в історії країни відбулося найбільше повстання селян, ремісників і рабів. Фараон був позбавлений трону, його чиновники – вигнані з палаців. З пірамід і гробниць викидалися мумії. Царські і храмові запаси і скарби були розділені між повсталими, всі списки податків знищені, а колишніх панів примусили працювати на переможців.

Ослаблений соціальними потрясіннями Єгипет став здобутком азійського кочового племені гіксосів. Від їхнього 150-річного панування країна звільнилася в результаті широкого визвольного руху, очоленого фіванським царем Яхмосом I, родоначальником XVIII династії.

Почалася доба *Нового царства* (1580–1085 рр. до н. е.). Справжнім творцем єгипетської держави став фараон Тутмос III (1525–1473 р. до н. е.), який здійснив 17 завойовницьких походів у Азію, підкоривши своїй владі Сирію, Палестину, Лівію і Нубію. За його правління командування армією централізувалося, з'явилися підрозділи кінноти та піхоти зі спеціалізацією – лучники, списоносці тощо. Армія підпорядковувалася тільки фараону чи візіру, тобто номархи були позбавлені власних збройних сил. Влада намагалася ізолювати армію від решти населення, створивши своєрідну військову касту, яка з презирством ставилася до цивільних.

Водночас у руках жерців зосередилися величезні багатства. Наприклад, храм бога Амона у столиці Єгипту Фівах після одного з походів отримав у повне володіння цілу область Лівану з трьома містами. В цей період жерці намагалися обмежувати владу самих фараонів.

Фараон Аменхотеп IV (Ехнатон), який правив у 1419–1400 рр. до н. е.,

вирішив здійснити *релігійну реформу*. Вводилося єдинобожжя: поклоніння богу Сонця, якого називали Атон. Храми усіх інших богів закривалися. Повстання, спровоковане жерцями, фараон зумів придушити, але після його підозріло раптової смерті ця реформа була зведена нанівець.

Наступники Аменхотепа IV розпочали відхід від його політики. Семнех-Кере відновив культ Амона, а за наступного фараона – Тутанхамона – затверджений царем-реформатором культ Атона повністю позбавився державної підтримки. За фараона Рамзеса II (1317–1251 рр. до н. е.) кількість храмових земель подвоїлася, жерці почали відчувати себе незалежними від царської влади, а посада верховного жерця стала спадковою.

Жерці і родова номова аристократія знову розпочали боротьбу проти верховної влади фараона. На Сході, в Сирії єгиптяни зіткнулися з новим сильним ворогом – хетами. У відомій битві Рамзеса II з хетами під стінами сирійського міста Кадеша з обох сторін брало участь по 20 тис. чоловік. У своєму описанні битви Рамзес приписує собі перемогу, але відомо, що фараонові війська Кадеш не взяли і хети під проводом царя Муваталліса переслідували єгиптян при відступі. Незважаючи на силу єгипетської зброї, Рамзес II так і не спромігся відновити кордони імперії фараонів XVIII династії.

Фараонам Нового царства вдалося узяти гору над номархами і частково над жерцями, але це призвело до зміцнення позицій чиновницького апарату. Була здійснена адміністративна реформа, країну поділено на два великих адміністративних округи на чолі з намісниками фараона. Округи ділилися на області, які теж очолювалися призначеними зверху чиновниками. Кожен такий намісник чи управитель мав власний апарат писців. Існували спеціальні школи, де готували чиновників.

Кар'єра чиновника стала більш привабливою, ніж кар'єра воїна. З'явилися літературні пародії на військових («Взяття кошачої фортеці»), і, навпаки, в «Повчанні Ахтоя, сина Дуауфа, своєму сину Пепі» стверджується, що: «Місце писця – в столиці, і не буде він там знати нужди», «Нема посади, непідвладної начальнику, крім (посади) писця, він (сам собі) начальник». Такі зміни в менталітеті давніх єгиптян мали далекі наслідки.

Армія почала виконувати не властиві їй раніше функції нагляду за будівництвом іригаційних споруд та громадських будівель тощо. Поступово відбулося ослаблення військової могутності Єгипту, від цієї першої світової імперії відпали деякі раніше підкорені країни. Проходила часта зміна правителів на престолі, звичним явищем стали заколоти і змови, знову посилювалися позиції номової знаті (особливо у Фіваїді, на півдні Єгипту).

Період Нового царства позначений широким застосуванням праці рабів, передусім у царському і храмовому господарствах. Так, протя-

гом свого 30-річного правління Рамзес III подарував храмам понад 100 тис. полонених з Сирії, Палестини та понад 1 млн *сечат* (грецьке «арур»; 1 арур = 0,2 га) орної землі. Тим самим азіатський спосіб виробництва поступово змінюється рабовласницьким ладом.

Так зване *Пізнє царство* ознаменоване тим, що на поч. XI ст. до н. е. в Єгипті утворилося дві держави: Нижньоєгипетське царство з центром в Танісі, на північному сході Дельти, та Верхньоєгипетське царство зі столицею у Фівах. На той час Сирія, Фінікія та Палестина уже вийшли з-під єгипетського впливу, північна половина Єгипту була перенасичена лівійськими військовими поселенцями. Один з лівійських воєначальників Шешонк I (950–929 рр. до н. е.) заснував XXII династію. Але його влада не була міцною. При лівійських фараонах (IX–VIII ст. до н. е.) Нижній Єгипет розпався на окремі області. Наприкінці VIII ст. до н. е. нубійський цар Піанхі захопив значну частину Верхнього Єгипту, зокрема й Фіви. Місцеве жрецтво надало підтримку завойовникам. Але правитель Саїса в Нижньому Єгипті Тефнахт, що спирався на лівійців, зумів очолити боротьбу із загарбниками. Проти нубійців виступив і Мемфіс.

З метою збереження своєї влади фараони Пізнього царства прагнули здійснювати реформи, які послаблювали б напругу у суспільстві. Так, за фараона Бокхоріса (732–726 рр. до н. е.) було заборонене боргове рабство (до речі, сам Бокхоріс був захоплений у полон нубійським царем Шабаккою і заживо спалений, нубійці знову заволоділи Єгиптом). За Ямоса II започатковано своєрідне декларування доходів вищих чиновників. Окремі з них, незважаючи на свою назву, – *неджеси* – «малі люди» (чим не «слуги народу»?) мали статки, які дорівнювали багатствам фараона. Той чиновник, який не міг довести законно походження своїх маєтностей, карався смертю.

У 671 р. до н. е. асирійський цар Асархаддон розгромив військо нубійського фараона Тахаркі і захопив Мемфіс. Звільнення Єгипту і його об'єднання здійснив засновник XXVI (т. зв. саїської) династії Псамметіх I. У 525 р. до н. е. перський цар Камбіз розбив єгипетські війська в битві під Пелузієм і завоював Пізнє царство. Камбіз був проголошений царем Єгипту (XXVII династія). Щоб надати захопленню Єгипту законного характеру, створювалися легенди про матримоніальні зв'язки персидських царів з єгипетськими царівнами та про народження Камбіза від шлюбу його батька Кіра з Нітетіс, дочкою фараона Апрія.

Єгипет кілька разів добивався незалежності від персидських володарів (XXVIII–XXX династії), поки не був завойований у 332 р. до н. е. Александром Македонським, в котрому єгиптяни первісно бачили визволителя з-під гніту персів. Час Єгипту фараонів минув. Розпочалася епоха еллінізму.

Право Стародавнього Єгипту загалом було елементом у надбудові

до базису – азіатського способу виробництва. Уся земля формально належала фараонові, який передавав її у тимчасове або постійне володіння сільським громадам, храмам, воїнам, чиновникам. У будь-який момент фараон міг позбавити землі особу або громаду. Фараон міг змушувати володільців виконувати будь-які повинності, як, наприклад, будівництво пірамід тощо.

Вже в епоху Ранняго царства формуються характерні риси сакральної єгипетської монархії, де фараон, божественний «володар Обох Земель», носій подвійної корони Єгипту, виступає як втілення бога Гора. Тоді ж уперше складається царська титулатура з чотирьох імен: ім'я Гора, пов'язане з уявленнями про *Ka* – божественний образ царя; «ім'я Обох Володарок» – богині Півдня Нехбет та Півночі Уаджит, уособлених у подвійній червоно-білій єгипетській короні; «золоте ім'я», яке символізує божественну плоть царя; титул царя Верхнього і Нижнього Єгипту, що передує його особистому імені. А сам Гор стає великим богом – покровителем єдиного Єгипетського царства.

Спорудження гігантських пірамід – яскраве свідчення того, наскільки великою була в Єгипті віра в особливу, божественну силу фараона, що поширювалася на підданих і після його смерті. Бог Благий (або Добрий) за життя, бог Великий посмертно, фараон виступав зосередженням релігійного життя, від його земного благополуччя та загробного блаженства, за уявленнями єгиптян, залежала доля країни.

Своєрідним апофеозом влади фараона в Єгипті стала релігійна реформа Аменхотепа IV. На дванадцятому році свого правління цар-реформатор остаточно порвав з традиційним єгипетським багатобожжям та заснував культ сонячного диска – Атона. За наказом фараона в єгипетських написах робляться спроби не лише знищити імена богів, але й саме поняття «бог». Слово це намагалися замінити словом «володар», а знак бога – знаком, що означував фараона. Саме сонце на завершальному етапі реформи мислилося не як бог, а як цар. Віднині у світі мали правити лише два царі: Сонце-Атон та його син Ехнатон – «догідний Атону».

Деспотична влада фараона не була владою волюнтаристською, фараон по-своєму турбувався про власний народ. У цьому плані дуже цікавою пам'яткою держави і права Стародавнього Єгипту видається *«Повчання гераклеопольського царя своєму сину Мерікара»*, яке датується часом переходу від Давнього царства до Середнього (або першими десятиріччями Середнього царства). В *«Повчанні»* особливий акцент робиться на моральній основі влади. Закликаючи Мерікара нещадно ставитися до заколотників та остерігатися черні, гераклеопольський цар одночасно радить наблизити до себе людей за їхні заслуги, не карати несправедливо, турбуватися не лише про вельмож, а й про усіх підданих, бо всі люди – «стадо бога», всі вони «вийшли з його плоті». Закликаючи сина дотримуватися мудрих приписів предків, він говорить про особливу відповідальність, яку накладає на царя

його сан, та вказує йому, що саме добродійні дії правителя – краща пам'ять про нього серед людей та запорука виправдання на суді богів у загробному царстві, де добродійність цінується вище, ніж пожертвуваний богам «бик зловмисника».

Лише у період Пізнього царства, починаючи з I тис. до н. е., земля стала предметом купівлі-продажу та здачі в оренду, що було ознакою ослаблення влади фараона і кризи азіатського способу виробництва.

Рухомі речі були предметом приватної власності і могли вільно відчужуватися. Не існувало рухомих речей, заборонених для приватної власності або обмежених для приватного володіння..

Діяли договори позики (до 100 відсотків річних), найму, оренди землі. В останньому випадку орендна плата становила від 1/3 до 5/6 врожаю (якщо надавалося ще й зерно для посіву).

Сім'я характеризувалася пережитками матріархату, становище жінки в сім'ї було високим. Шлюб укладався через договір, причому жінка зберігала своє майно. Розлучення відбувалося вільно. Усі діти, незалежно від статі, були спадкоємцями в рівних частках.

Головою судової влади вважався фараон, фактично суд над вищими чиновниками здійснював візир-джаті. Вищою судовою установою були т. зв. *шість палат* (в період Давнього царства), які саме і очолювалися візиром. У період Нового царства судова влада здійснювалася особливими судовими колегіями-*кенбетами*: центральною (30 членів), окружними, міськими. Незважаючи на те, що суддя вважався жерцем богині істини Ісіді, хабарництво було досить поширеним явищем. За хабар відпускали злочинця, за хабар же призначали на посади.

Серед видів злочину виділялися злочини проти держави, проти особи і майнові злочини. Мірами покарань призначалися: смертна кара, членушкодження, ув'язнення, примусові роботи, штраф, виставлення біля ганебного стовпа. Судочинство велося у письмовій формі, суддя своє рішення не мотивував. Виконання покарань (смертна кара, членушкодження) покладалося на поліцію.

Однозначно смертною карою карався усякий непослух фараону і його чиновникам, не кажучи уже про повстання. Смерть наставала і за злочини проти релігії, наприклад, за убивство звичайної кішки, яка вважалася священною твариною.

Згвалтування, фальшування платіжних засобів, крадіжка, розголошення державної таємниці каралися членушкодженням, причому відрубуванню підлягав той орган, що «провинився».

Прийнято вважати, що «єгипетські норми права і державного управління тією чи іншою мірою були засвоєні «державою Ахеменідів (державою давніх перських царів.– *Авт.*) та елліністичними монархіями, Аршакідами (Парфянське царство з III ст. до н. е.– *Авт.*) та Сасанідами (т. зв. Новоперське царство з 227 р. до н. е. по 636–642 рр. н. е.– *Авт.*), римлянами і Візантією, народами християнського Сходу, Руссю».

Вавилон і Ассирія. Закони Хаммурапі

У Передній Азії найдавніші держави виникли в долині річок Тигру і Євфрату, тобто в долині Межиріччя, або *Месопотамії*. В південній її частині жили племена шумерів. Основним їх заняттям було землеробство. Десята частина врожаю у вигляді податку вилучалася в царські комори. На кінець IV ст. до н. е. в Південній Месопотамії існували понад 20 дрібних держав. Їх правителі називалися *патесі*, а самі держави, в свою чергу, – *патесіати*. Між найкрупнішими патесіатами – *Лагашем* та *Уммою* – в кінці IV тис. до н. е. йшла боротьба за об'єднання під своєю владою Південного Межиріччя.

У центральній і північно-західній частині Межиріччя проживали семітські племена, що називалися за своїм головним містом *аккадійцями*. Приблизно в середині III тис. до н. е. на чолі Аккаду опинився талановитий воєначальник і адміністратор *Саргон I*. У його війську налічувалося 5400 воїнів. Вважається, що це перше в історії постійне військо. За службу воїни отримували від царя земельні наділи.

Близько 2320 р. до н. е. в Лагаші вибухнуло народне повстання, кероване *Урукагіною* (Урунімгіною), що стало переможним. Урукагіна за період шестирічного правління (2318–2312 рр. до н. е.) здійснив важливі соціальні реформи, які вважаються *найдавнішими відомими правовими актами в галузі соціально-економічних відносин*.

Були скасовані побори зі жрецького персоналу, збільшено натуральне утримання підневільних храмових робітників, відновлено незалежність храмового господарства від царської адміністрації. Певні поступки були зроблені і рядовим прошаркам населення: зменшено плату за здійснення релігійних обрядів, скасовано деякі податки з ремісників, полегшено повинність на зрошувальних спорудах. Окрім цього, Урукагіна відновив судову організацію в сільських общинах та гарантував права громадян Лагашу, захистивши їх від лихварської кабали. Нарешті була ліквідована поліандрія (багатомужжя). Усі ці реформи Урукагіна видав за договір з головним богом Лагашу Нінгірсу, а себе оголосив виконавцем його волі. Реформи не зачепили землеволодіння знаті, не ліквідували повністю боргової кабали.

Через шість років після переможного повстання Урукагіни землі Лагашу були захоплені армією Умми, а реформи Урукагіни – скасовані.

В усобну боротьбу південно-месопотамських міст втрутився *Саргон* (правив Аккадом з 2334 р. до н. е.). Цей цар підкорив собі усе Межиріччя, Елам (гірська країна на схід від Межиріччя) і здійснив походи в Сирію і Малу Азію. В кінці свого царювання прийняв титул «царя чотирьох сторін світу». Саргон та його наступники Саргоніди (п'ять царів, син, змінюючи батька, правили країною протягом 150 років) прискорили розвиток державності в Древньому Шумері. Сильного удару було завдано родовій аристократії шумерських міст. Однак

державний лад цих міст ще нагадував попередню, додержавну епоху. Це були невеликі адміністративні утворення типу міст-держав. Центром їх, оточеним сільською периферією, служили поселення міського типу.

Серцевиною і символом такого поселення був храм у формі піраміди (*зікурат*), збудований на честь місцевого божества-покровителя. Нерідко храм був місцем проживання вождя і перебування його адміністративного апарату з числа жерців-чиновників. Таким вождем був обраний усіма вільними чоловіками (або призначений радою старійшин) *енсі* («той, що очолює рід») чи *лугаль* (велика людина). У храмі були комори для зберігання зерна, отриманого з храмових земель, обробка яких входила в обов'язок усіх землеробів, склади готової продукції ремісників, арсенали і т. п. Зрозуміло, що таке місто мало автономний устрій з власною армією, чиновниками, податками тощо. Рада або общинні збори управляли загальним земельним фондом, чинили суд, можливо, мали право зміщення енсі та лугалів.

Влада центру трималася на військовій силі царя та тих вигодах, які забезпечувала об'єднана держава: припинення міжусобних війн, вільний розвиток торгівлі і ремесел, надходження рабів із завойованих територій, безпека кордонів тощо. Однак ця влада первісно не мала такого абсолютного характеру, як влада фараона в сусідньому Єгипті.

За одного з наступників Саргонідів – Урнамму (засновник Третньої династії Ура 2112–2003 рр. до н. е.) царська влада зрештою набула деспотичного характеру. Цар став верховним суддею, главою усього державного апарату, він же вирішував питання війни і миру. Було створене сильне центральне управління. В царських та храмових землях чисельний штат писців та чиновників реєстрував найдрібніші аспекти господарського життя.

У країні діяла налагоджена транспортна система, гінці з документами розсилалися в усі кінці держави.

Син Урнамму Шульгі (2093–2046 рр. до н. е.) добився свого обожнення. У храмах ставилися його зображення, яким слід було приносити жертви. *Шульгі видав закони*, які свідчать про наявність розвинутої судової системи. В них, зокрема, встановлювалася винагорода за привід раба-втікача його власникові. Передбачалися також покарання за різні види членушкоджень. На відміну від більш пізніх законів Хаммурапі, Шульгі не керувався принципом «око за око, зуб за зуб», а визначив порядок матеріального відшкодування постраждалому. ***Закони Шульгі вважаються найдавнішими з відомих нам правових актів.***

У кінці III тисячоліття до н. е. в область Аккаду вторгаються *аморейські племена* з Аравії, а в область Шумера – *еламіти*. Між цими двома завойовниками точиться боротьба за повне панування над Межиріччям, в якій перемагають аморейські царі, чиєю столи-

цею був Вавилон. Близько 1894 р. до н. е. амореї створили самостійну державу з центром у Вавилоні. Розквіт давньовавилонського царства і остаточне об'єднання під його зверхністю усього Межиріччя відбувається за знаменитого царя Хаммурапі (1792–1750 р. до н. е.). Хаммурапі переміг еламів, підкоривши північне від Вавилонії царство Марі, та завоював місто Ашшур, центр могутньої в майбутньому держави. Його імперія протрималася близько двох віків.

У 1595 р. до н. е. Вавилон був захоплений хетами, а в 1518 р. до н. е. – касітами, панування яких тривало 362 роки.

За Хаммурапі велися не лише успішні війни, а й будувалися канали, споруджувалися храми, установився єдиний для усієї країни культ бога Мардука, бога-покровителя Вавилону. Зі звеличенням Мардука пов'язувалась і сакралізація (тобто обожествлення) правителя – спільна риса для усіх азіатських деспотій. Зусиллями жерців було багато зроблено в сфері астрономії і календаря, математики і писемності.

Хаммурапі розробив знаменитий звід законів. Висічений на базальтовому стовпі, кодекс зберігся до нашого часу. Складається він з 282 статей.

Було б не зовсім правильно вважати Хаммурапі першим чи найбільшим законодавцем Вавилонського царства. *Закони держави Ешнунни* (державою захоплена Хаммурапі в 1763 р. до н. е.) уже на поч. XX ст. до н. е. містили тарифи цін та оплати найманої праці, статті сімейного, шлюбного та карного права. Так, за подружню зраду з боку дружини, згвалтування заміжньої жінки та викрадення дитини вільної людини встановлювалася смертна кара. Як випливає з цих законів, раби носили спеціальні тавра і не могли вийти за межі міста без дозволу свого володаря. До другої половини XX ст. до н. е. віднесено *закони царя Ліліт-Іутара*, в котрих, зокрема, регулювався статус рабів. Були встановлені покарання за втечу раба від господаря та за переховування раба-утікача. Обумовлювалося: якщо рабиня вступала у шлюб з вільним, її діти від такого шлюбу ставали вільними, і т. д. і т. п. Тобто, закони Хаммурапі з'явилися не на пустому місці, їх поява була лише одним з виявів фіксації місцевих правових норм, доповнених законодавчою практикою правителя.

Показово, що норми права кодексу Хаммурапі були практично вільними від релігійного впливу. Вчені вважають це свідченням того, що релігійна система Межиріччя не була тотальною, тобто не монополізувала сферу духовного життя. На відміну від іншої найдавнішої правової системи світу, давньоєгипетської, норми правової поведінки у Вавилонській державі залишалися відносно вільними від втручання жерців. Ці закони як за своїм змістом, так і за рівнем розвитку тогочасної юридичної думки були великим кроком уперед порівняно з давнішими шумерськими та аккадськими правовими пам'ятками. Зокрема, був прийнятий, хоча й не завжди послідовно відстоювався, принцип

провини та злої волі. Так, було встановлено різні покарання за зумисне і незумисне убивства.

Закони викладалися за певною системою: порядок судочинства, майнові відносини, шлюб і сім'я, знаряддя праці, захист особи.

Древній Вавилон був різновидом східної деспотії. Цар (патесі-лугаль) мав необмежену владу, управління будувалося на засадах бюрократичного централізму. В країні діяла відрегульована податкова система, населення було задіяне у суспільних роботах.

Патесі-лугаль здійснював управління через міністра-*нубанду*, подібно до того, як у Єгипті був *візир-джаті*. Цей збіг не випадковий. Влада фараона і патесі-лугалья була спадковою, вона могла опинитися у руках недосвідченого юнака чи немічного старця. Міністрів, як й інших чиновників, можна було змінювати, покладати на них відповідальність за невдачі тощо.

Місцеві адміністрації очолювали призначувані (а не спадкові) царські чиновники – *шакканак* та *рабіанум*. В армії владу здійснювали *декум* і *нубутту*.

Воїни (*реддум* та *баірум*) отримували від царя землю і худобу в пожиттєве користування, але без права відчуження (статті 35, 36). Майнова відповідальність такого воїна поширювалася лише на майно, захоплене ним на війні, але не на майно, надане державою у користування.

Вільне населення було поділене на два розряди – *авілум* (мужі) та *мушкенум* (покірні). Вважається, що мушкенум – це колишні вільні общинники, змушені стати орендаторами державних або храмових земель.

У питаннях приватної власності чи приватного володіння рабами *авілум* і *мушкенум* абсолютно рівноправні. Але в питаннях про образи, завдання шкоди чи тілесного ушкодження покарання для мушкенум суворіші. Те ж стосується випадків, коли обидві категорії виступають як потерпілі. За крадіжку худоби у *авілум* штраф втричі вищий. Якщо хтось украв майно мушкенум, то збиток було необхідно компенсувати в десятикратному розмірі, тоді як за крадіжку царського чи храмового майна передбачалося заміщення у тридцятикратному розмірі. Якщо *авілум* завдавав тілесного ушкодження мушкенуму, він міг відплатитися штрафом, а мушкенум – компенсувати тілесне ушкодження, завдане ним *авілуму*, сріблом не міг. У випадку, коли тілесні ушкодження завдавалися між рівними, діяв принцип *таліону* – «око за око, зуб за зуб».

Суворо охоронялася приватна власність. Будь-яке посягання на рухоме чи нерухоме майно, на рабів чи худобу каралося штрафом у 10–30-кратному розмірі або ж, що частіше, – смертю. За крадіжку майна палацу і храму (ст. 6), за купівлю без свідків у неповнолітнього чи раба (ст. 7), за грабунок (ст. 22) і навіть за мародерство під час пожежі (ст. 25) санкцією виступала смертна кара. Спроби присвоєння зданого

на зберігання хліба чи срібла каралися набагато м'якше – подвійним штрафом (статті 12, 24).

Земля, вода, зрошувальна система вважалися державною власністю. Користування земельною ділянкою, включаючи оренду, обмін, передачу в спадщину, пов'язувалося з добросовісним виконанням своїх обов'язків. У разі небажання виконувати їх чи неможливості (воїн потрапив у полон), земельний наділ передавався іншому. За неявку на військову службу без причини власник такого наділу карався смертю.

Одним із об'єктів власності були раби. На відміну від раннього Єгипту, в державі Хаммурапі раби могли перебувати не лише у державній, але й у приватній власності (володінні). Крадіжка раба, його переховування чи навіть сприяння втечі раба (див. ст. 13) однозначно каралося смертю. Існувало і боргове рабство, однак термін боргової кабали обмежувався трьома роками (ст. 117).

Цікаво, що закон передбачав віддання в боргову кабалу дружини, сина або дочки боржника, але не його самого. Подібні паралелі: діти – власність батька, який може продати їх у рабство, мають місце і в інших рабовласницьких суспільствах. Ці обмеження ставили за мету запобігти розоренню селян і остаточному перетворенню їх у рабів, оскільки особисто вільні селяни були основою ополчення, а також платниками державних податків.

Раби, як правило, експлуатувалися на царських землях, в маєтках чиновників і знаті, для ведення храмового господарства тощо. Однак натрапляємо у законах Хаммурапі і на згадку про тих рабів, які є власністю мушкенум. Основними джерелами рабства (окрім трирічної боргової кабали) були військовополонені та діти рабів. За убивство раба компенсацію отримував господар, а не члени його (раба) сім'ї. Те ж стосувалося тілесних ушкоджень.

Закон захищав тих рабів, які опинилися у рабстві у разі неповернення боргу. Убивство такого раба тягло за собою убивство сина господаря. Штрафні санкції були передбачені і щодо того господаря, який убив чужого раба, взятого у заставу. Діти раба і вільної вважаються вільними. Для порівняння: в Давньому Єгипті раб формально був власністю фараона, який передавав його у володіння храму, чиновнику чи воїну. В державі Хаммурапі раб (не борговий) був уже об'єктом власності, а не володіння, – його можна було продати, передати у спадщину, закласти тощо. Рабів (крім боргових) часто використовували для жертвоприношень.

У вавилонській сім'ї також, на відміну від Єгипту, становище чоловіка і жінки різнилося. В Єгипті вони рівноправні, у Вавилоні – ні. Чоловік сплачував тестеві викуп чи приносив шлюбний дарунок (статті 160, 159), після чого жінка ставала залежною від нього. Подружню зраду чоловік на свій розсуд міг покарати смертю (утопленням дружини),

якщо було достатньо доказів (ст. 129). Перелюб з боку чоловіка не вважався злочином, якщо він тільки не спокусив дружину вільної людини.

Жінка могла піти на чужі хліби, якщо чоловік потрапив до полону, однак після його повернення вона мусила повернутися до нього, навіть якщо у неї вже були діти від нового зв'язку (ст. 135). Безплідній дружині після розлучення слід було повернути її майно, а ледачій, марнотратній можна не давати нічого (статті 138, 141).

Щодо дітей, батько не міг без підстав позбавити сина спадщини (ст. 168), якщо тільки той не вчинив злочину, але міг продати його під виглядом усиновлення. Батько також був зобов'язаний навчити дітей своєму ремеслу.

Панівне становище у родині батька є помітним, але не абсолютним. Дружина могла домагатися розлучення у випадках чоловікового адюльтеру, безпідставного звинувачення у подружній зраді та зникнення чоловіка без залишення своїй родині засобів до існування.

Успадкування відбувалося двома шляхами: за законом і за заповітом. Вважається, що успадкування за заповітом є ознакою вищого ступеня розвитку суспільних відносин. Діти успадковували свою частку порівну. Діти рабині брали участь у розподілі спадщини, якщо батько-господар визнав їх своїми. Але у цьому випадку діти від законного шлюбу мали право узяти свою частку першими (ст. 170).

Карне право у законнику відзначається своєю жорстокістю, але загалом – це риса усіх ранніх кодифікацій (закони Дракона в Афінах, XII таблиць у Римі тощо). Законодавець намагався дещо наївно викоринити зло з допомогою правового терору.

У законах Хаммурапі ми бачимо відхід від первісного принципу таліону, що також є ознакою класового суспільства. Правило «око за око, зуб за зуб» могло спрацьовувати лише у відносинах між рівними. Авілум і мушкенум по-різному розплачувалися за свої правопорушення.

Застосування принципу таліону виключало потребу встановлення суб'єктивної сторони дії. Вбивство з необережності, в певних випадках, тягло за собою ту ж відплату, що й убивство свідоме. Так, статті 228–232 перелічують компенсацію замовникові, який зазнав тих чи інших збитків від руйнації збудованого на замовлення будинку. Смерть господаря каралася смертю будівничого, раб заміщався рабом, майно – майном тощо. У деяких випадках ця рівність сторін і адекватна відповідальність за вчинене призводила до юридичних курйозів. Шкода (смерть), завдана «сину чоловіка», наприклад, у борговому рабстві, «компенсувалася» аналогічною шкодою (смертю) сину винуватця (ст. 116).

Закон, таким чином, допускав застосування смертної кари до особи, яка не мала практично жодного відношення до злочину, причому не обов'язково навіть мужчини. За побої вагітної, які спричинили її смерть, життям розплачувалася дочка убивці (ст. 210). У випадку, коли «повна» компенсація неможлива (лікар зробив невдалу операцію,

раб образив свого господаря, усиновлений відмовився від усиновителя чи син від батька), застосовувався т. зв. символічний таліон – відрізали пальці хірургові (ст. 218), вухо рабові (ст. 282), язик усиновленому (ст. 192) тощо.

Таліон не слід плутати з *кровною помстою*. Роль творця правосуддя бере на себе держава, а не рід скривдженого, тому сам звичай таліону – це ознака швидше класового суспільства, а кровна помста – родового.

У законнику Хаммурапі кровна помста відсутня. Для порівняння: т. зв. варварські правди в Західній Європі допускали (при її обмеженні) кровну помсту аж до IX ст. н. е., тобто більш ніж через 2500 років після Хаммурапі.

Смертна кара задувалася у законнику (підраховано) у 30 випадках. Як правило, це кваліфікована смертна кара. Так, за співучасть в убивстві свого чоловіка заради коханця невірна дружина каралася насадженням на кіл (ст. 153). Якщо кілок гладкий, страта займає 2–3 години нестерпних мук, якщо ж на ньому зробити зарубки, – іноді й 2–3 доби.

Поблажливіше ставився законодавець до цивільної відповідальності. Щоб не зменшувалася кількість воїнів та платників податків, Хаммурапі намагався полегшити участь тих прошарків вільного населення, які перебували у тяжкому матеріальному становищі. Зокрема, одна із статей законів обмежувала боргове рабство трьома роками роботи на кредитора, після чого позика, незалежно від суми, вважалася повністю погашеною. Якщо з причини стихійного лиха врожай боржника був знищений, термін погашення позики та відсотків автоматично переносився на наступний рік.

Деякі статті законів присвячені орендному праву. Плата за орендоване поле звичайно дорівнювала третині врожаю, а саду – двом третинам (для порівняння: в Афінах до реформи Солона безземельні фети працювали за шосту частку врожаю).

Тенденція до пом'якшення покарання спостерігалася у двох випадках: вищий здійснив злочин щодо нижчого або раба, і у випадку, коли uszkodження заподіяно ненавмисно у бійці (ст. 206). У першому випадку доводиться говорити про класовий характер вавилонського права, у другому – про зачатки поняття суб'єктивної сторони злочину.

Судді заборонялося скасовувати своє рішення під загрозою штрафу у 12-кратному розмірі від суми позову та зміщення зі своєї посади (ст. 5). Очевидно, це застереження мало запобігати хабарництву, а також безкінечному поновленню судового процесу і сутяжництву.

І останнє. Суддя не завжди міг виявити істину. В такому разі вдавалися до ордалій – суду Божого. Так, ст. 2 передбачала, що звинувачення у сумнівному випадку «перевірялося» водою. Звинуваченого кидали у ріку. На відміну від варварської Європи, де невинний «мусив» іти на дно (вода – чиста субстанція і грішника не приймає), тут смерть звинуваченого підтверджувала його провину. Показово інше –

юриспруденція, якщо це можна так назвати, народів, які перебувають на однаковому ступені розвитку, незалежно від того, що їх розділяють тисячі кілометрів і тисячі років, знаходить прийоми, в основі яких нерідко лежить один і той же принцип.

У другій половині XIII ст. до н. е. за царя Тукульті-Нінтурті I (1244–1208 рр. до н. е.) наймогутнішою державою Близького Сходу стала Ассирія. Ассирійський правитель захопив Вавилонію і призначив туди своїх намісників. Правові пам'ятки цього періоду (він називається середньоассирійським) свідчать про те, що рабство й далі не набуло широких масштабів, основою виробництва залишалася община. Рабів було мало, коштували вони дуже дорого. Проте боргове рабство стало довічним і спадковим, кредитор міг робити з боржником при несплаті боргу все, що завгодно: «бити, вищипувати волосся, бити по вухах і продірявлювати їх» та навіть продати кабального раба за межі Ассирії.

Рекомендована література

- Васильев Л. С.* История религий Востока.– М.: Высшая школа, 1988.
Древние цивилизации / Под ред. Г. М. Бонгард-Левина.– М.: Мысль, 1989.
Краткая всемирная история / Под ред. А. З. Манфреда.– М.: Наука, 1967.
Токарев С. А. Религия в истории народов мира.– М.: Политиздат, 1986.

Тема 2

ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ (ІНДІЯ ТА СТАРОДАВНІЙ СХІД)*

Китай та Індія сьогодні – найгустіше заселені країни світу. Уже цей фактор робить їх загальним об'єктом уваги, зумовлює інтерес до них (зокрема, до професійних політиків, юристів, філософів, а також і пересічних людей).

Варнова (кастова) система, створена в Індії ще у I тис. до н. е., виявилася надзвичайно живучою. **Індійське суспільство протягом тисячоліть не знало класової боротьби у звичному для нас розумінні, а отже, не зазнавало втрат, пов'язаних з революційними змінами.**

Заслуговує на увагу і та обставина, що **привілеї пануючої варни тісно пов'язані з її обов'язками.** Так, брахман не повинен вживати алкогольні напої, що не заборонено шудрі чи вайшья. Ідея самообмеження панівних класів – не таке вже й рідкісне явище: греки-рабовласники вважали, що нерозбавлене вино можуть пити лише варвари, дворяни середньовічної Європи вважали принизливим для себе займатися лихварством і т. ін.

Китайське суспільство також становить неабиякий інтерес, зокрема, з огляду на його традиційні цінності, у першу чергу – конфуціанство, яке лежало в основі державного і суспільного ладу країни протягом кількох тисячоліть і ще й тепер має вплив на сучасну політичну думку Китаю. Звернімо увагу і на ту обставину, що китайські правителі, на відміну від інших східних деспотів, не намагалися видавати свою владу за «волю неба», вдаючись до більш «приземлених» важелів управління.

Держава і право Стародавньої Індії. Закони Ману

Природні умови Індії дозволяють говорити про її поділ на дві частини – північну (басейн річок Інду і Гангу) та південну. Кліматичні умови Північної Індії нагадують Єгипет чи Месопотамію, родючість ґрунтів залежить від розливу річок та уміння затримати паводкову воду. Південна Індія на воду бідніша, зате багатша на корисні копальни, в першу чергу метали.

Племена, що становили корінне населення Індії, звичайно об'єднують загальним іменем *дравідів*, а найдавніший період індійської історії називають *дравідійським*. Культура дравідів у цілому відповідала шумеро-аккадському суспільству: іригаційне землеробство, скотарство (вівці, свині, буйволи, а також слони і верблюди). Існували і великі міста: Мохенджо-Даро (площа 150 га) та Хараппа.

Хараппська цивілізація (датується 2500 (2300) – 1800 (1700) рр. до н. е.) займала територію понад 1100 км з півночі на південь та понад 1600 км із заходу на схід. Цегляне будівництво, широкі вулиці і триповерхові будівлі та навіть водопровід і каналізація – і усе це за 2 тис. років до н. е. У найбільших містах, які були адміністративними та ремісничими центрами, проживало до 100 тис. чол., що свідчить про налагоджену систему торгівлі й обміну товарами.

На рубежі II тис. до н. е. в Північну Індію із середньоазіатських степів вторгаються племена *аріїв*, чий економічний і культурний розвиток був незрівнянно нижчим. Це був союз 9 племен, серед яких провідну роль відіграло плем'я *бхаратів*. Вождь племені звався *раджа*, вождь союзу племен – *магараджа*. Дравідійське населення було частково знищене, частково обернене на рабів і слуг.

У I тис. н. е. арії вторглися в Південну Індію, де підкорили місцеве населення. У ведійських творах та епосі згадується велике число древніх династій та назв найдавніших держав у долині Гангу. Поступово з більшого числа держав у долині Гангу першорядного значення набула Магадха. Її столицею було м. Раджагріха. За магадхського царя Удаїна (461–445 рр. до н. е.) столицею держави стала Паталіпутра (суч. Патна). Потім на магадхському престолі утвердилася династія Нандів. Створена ними держава підготувала умови для виникнення великої імперії Маур'їв. Вважається, що саме внаслідок арійських завоювань склалися відносини між завойовниками і підкореними, які, в свою чергу, призвели до поділу суспільства на *касти* (чи, точніше кажучи, *варни*).

Вищою варною були жерці – *брахмани*, далі йшли *кшатрії* – воїни; селяни, ремісники та торговці об'єднувалися під загальним іменем *вайшья*, наймані слуги, раби – *шудра*. Між ними існували нездоланні

«перегородки» – заборонялися (чи не визнавалися законними) шлюби між представниками різних, навіть привілейованих каст, діти від таких шлюбів вважалися «нечистими» і зачислялися до нижчих варн.

Брахмани, нібито створені з уст Бога Брахми, займали провідні позиції: приносили жертви богам, здійснювали обряди, служили радниками у царів, тримали у своїх руках монополію на писемність і знання. Їх майно не міг зачепити навіть цар, у всіх судових тяжбах з представниками інших варн рішення виносилося автоматично на користь брахмана, їм не можна було не довіряти чи суперечити. Брахмани були звільнені від усіх податків, повинностей і тілесних покарань. 9-річний брахман стосовно 90-річного кшатрія вважався батьком, той – його сином.

Кшатрії, створені нібито з рук Бога, зі свого середовища висували воєначальників і навіть раджив. У мирний час вели не обтяжене повинностями життя, отримуючи багаті подарунки від царів. У військовий час це була єдина категорія населення, яка брала участь у походах і битвах. Брахмани і кшатрії вважалися «двічі народженими», однак шлюби між двома пануючими верствами усе ж були заборонені.

Вайшья, народжені нібито зі стеген Брахми, теж вважалися «двічі народженими», однак належали уже до експлуатованих груп населення. Селяни сплачували в скарбницю податок, що складав 1/6 врожаю, а торгівці – до 1/5 свого прибутку, зате їх звільняли від військової повинності.

У найважчому становищі перебували *шудра* (ноги Брахми), вони не мали жодних прав, а лише обов'язки. Штраф за убивство шудра для вищих каст дорівнював штрафу за убивство собаки. Їхній основний обов'язок – покірне слугування двічі народженим. Каста ця була неоднорідною.

Найнижче становище займали потомки дравідів, т. зв. *парії*, вважалося, що навіть дотик до них оскверняє. Їм не дозволялося жити в поселенні, користуватися новим або цілим посудом тощо.

Раби перебували поза кастовим станом. Їх використовували як слуг. Вони могли звільнитися від рабства. Саме рабство не набуло в Індії поширення і мало досить патріархальний характер. Арії, що потрапляли в боргову кабалу, вважалися рабами лише тимчасово.

У сільській общині існували земельні наділи, а значить, і приватне землекористування, але в цілому общини мали суспільний характер. Структура общини і самоуправління будувалися за єдиним зразком: староста, писці (облік господарства), коваль, тесля, гончар, цирульник і обов'язково жрець – брахман.

Як уже зазначалося, між *варнами* існували нездоланні перегородки. Брахман не міг стати воїном, а воїн – відправляти релігійні обряди. Водночас така вузька спеціалізація мала і свої позитивні сторони. Найбільшою перевагою кастової системи стала відсутність в індійсь-

кому суспільстві класової боротьби. Шудра і парії були вимушені змиритися зі своїм становищем, яке нібито впливало з волі богів. Відтак Індія ніколи не знала класової боротьби у її європейському розумінні, збурювачами спокою ставали лише представники інших вірувань: буддисти, християни, мусульмани, сикхи.

У VI ст. до н. е., як уже зазначалося, в Індії існувало кілька держав. З них найбільш відомі дві: Магадха у середній течії Гангу та Кошал на північний захід від Магадхи. Боротьба між ними закінчилася перемогою Магадхи і включенням до її складу усіх областей між Гангом і Гімалаями. У 327 р. до н. е. військо Александра Македонського вторглося до Індії, після його смерті в багатьох містах залишилися греко-македонські гарнізони. Відбувалося взаємне спілкування завойовників і завойованих, контакти з Грецією та еллінським світом тривали.

Національно-визвольний рух, на чолі якого стояв Чандрагупта (322–297 рр. до н. е.), привів до відродження великої держави у Північній Індії – імперії Маур'їв. Можливо, Чандрагупта походив з касты шудр.

За його сина Біндусара (297–272 рр. до н. е.) до складу держави було включено частину Афганістану. Внук Ашока (268–232 рр. до н. е.) завоював царство Калінга і таким чином об'єднав під своєю владою майже усю Індію. Місця знахідок едиктів Ашоки дають змогу окреслити кордони його імперії: вона охоплювала не лише області Західної, Центральної, Східної і Південної Індії (крім крайнього Півдня), але й території Пакистану та деякі райони Афганістану. Столицею імперії продовжувала залишатися Паталіпутра.

Ашока вів постійну боротьбу з брахманами. Удару по їх пануванню і авторитету було завдано тим, що Ашока оголосив державною релігією буддизм. Ця релігія виступала проти соціальної кастовості суспільства, за рівність людей від народження, що, природно, притягувало до буддизму купців, розбагатілих вайшья, яким традиційний для Індії брахманізм відводив дуже скромну роль у суспільстві. Тим самим влада Ашоки здобула важливу опору.

Після смерті Ашоки створена ним держава розпадається. Його спадкоємці спершу поділили імперію на західну та східну частини. У 180 р. до н. е. влада в Паталіпутрі перейшла до представників нової династії – Шунгів. Близько 100 р. до н. е. на територію Індії вторгаються племена скіфів (саків) і утворюють Індо-Скіфське царство.

У Стародавній Індії також існував азіатський спосіб виробництва. Правове становище особи залежало не від майнового стану, а від належності до тієї чи іншої касты. Навіть кастова належність до кшатріїв не виключала небезпеки потрапити у боргову кабалу і на певний час перетворитися у раба. Проте, як уже зазначалося, цей стан вважався тимчасовим – борговому рабу дозволявся навіть шлюб з вільною жінкою, але у межах своєї касты.

За формою правління Індія була монархією. Цар (раджа, магараджа) походив з кшатріїв. Вважається, що його влада не була такою деспотичною, як у Єгипті чи Вавилоні, оскільки обмежувалася наглядом брахманів. Останні регулювали виконання царем своїх обов'язків (т зв. *дхарми*): охорони підданих, опіки над вдовами і сиротами, організації суспільних робіт, запобігання голоду тощо. В законах Ману зазначалося: «Цар, який по нерозумності безтурботно мучить свою країну, негайно позбавляється з родичами країни і життя» (VII, 111).

У своїй діяльності цар спирався на бюрократичний апарат, який складався з брахманів і кшатріїв. Цар призначав чиновників центрального і місцевого управління. Поруч з царем діяв дорадчий колегіальний орган з *мантринів, махаматрів* (чиновників) і представників міст.

Покірність населення держави забезпечувалася за допомогою військової сили (VII, 114).

Як уже вказувалося, община була автономна у своєму управлінні, однак вайшья сплачували податки на потреби влади. Сільські області склалися з 10, 20, 100 і 1000 селищ (VII, 117), причому на кожному рівні був відповідний управитель. Він контролював збір податків, мобілізацію кшатріїв у разі потреби ведення військових дій тощо. Від єгипетського номарха відрізнявся не лише тим, що був призначуваним, а й тим, що його доходи становили жалування від царя (а не відсоток усіх податків).

Індійське право формувалося на основі релігійних уявлень (закони Хаммурапі були практично позбавлені такого впливу). Закони створювалися брахманами, у них, природно, знайшли відображення релігійно-етичні і правові уявлення цієї касты.

Закони Ману (II ст. до н. е. – I ст. н. е.) були створені жерцями однієї зі шкіл брахманізму, написані вони у формі двовіршів, що має полегшити їх запам'ятовування. Усього в законах 2650 (2685) статей, розбитих на 12 розділів. Зміст виходить за межі чисто правових норм – тут і політика, мораль, релігійні настанови (каяття, шлюб) і т. д. Покарання порушника не обмежується мирським життям, воно пов'язується і з майбутніми незручностями у житті загробному (перевтілення), загрозою життю і здоров'ю його близьких родичів тощо.

Індія цього періоду перебувала на етапі розкладу первіснообщинного ладу. Сільська община виділяла т. зв. великій сім'ї (представникам трьох поколінь родичів) земельний наділ. Відчужувати це господарство можна було не інакше, як за загальною згодою усіх членів общини. Приватну власність общинників (поле, сад, став) не можна відібрати ні силою, ні залякуванням. Держава не втручається у справи сільської общини і не забороняє общинникам, а також брахманам, знаті, купцям та іншим приватним власникам вільно відчужувати свою землю.

Держава, однак, зберігає за собою право верховного нагляду за угодами про нерухомість. Державі належать незаймані землі, знайдені у землі скарби. Власний домен має раджа. В VII главі (пункти 137, 138) зазначається право царя збирати податки, а також протягом одного дня в місяці зобов'язувати виконувати певну роботу ремісників і шудр, що живуть власною працею. Не зовсім зрозуміло, чи пов'язані ці права держави з її верховною власністю на нерухомість.

Дискусійним є питання про те, чи перебувала земля й інша нерухомість у власності чи лише у користуванні фізичної особи. Право власності на землю ніби розчленоване. Земля одночасно належить державі (верховна власність), общині (опосередковуюча власність) і приватникові (внутріобщинна чи позаобщинна власність).

Правомірними способами набуття нерухомої власності є спадщина, купівля, одержання дарунку та набувальна давність. Якщо власник «мовчки спостерігає», як хтось користується його власністю упродовж 10 років, то право отримання її назад втрачається (VIII, 147). Набуття рухомої власності можливе також, крім названих казусів, через знахідку, здобич, позичку під відсотки, за виконання роботи.

Виморочне майно представників трьох нижчих варн переходило у власність раджі (IX, 189).

Закони Ману регулюють інститут договору. Недійсною вважалася угода, укладена з нетверезим, малолітнім, маразматиком, душевнохворим або із застосуванням насильства і обману. Договір неодмінно мав укладатися у присутності свідків. Багато уваги приділено договорам позики, причому був встановлений максимальний розмір відсотків на місяць (2% для брахмана, 3% для кшатрія, 4% для вайш'ї і 5% для шудри). Засобами забезпечення виступали: застава, поручительство третьої особи.

У сімейному праві визначалося, що жінка завжди перебуває під опікою чоловіків – батько охороняє її в дитинстві, чоловік – у зрілі роки, в старості це мають здійснювати сини (IX, 2.3). Жінка у будь-якому віці вважалася непридатною до самостійності (V, 147, 148). Розлучення міг ініціювати лише чоловік, достатньою причиною для негайного розлучення ставав лайливий характер дружини. Спадщина ділилася між синами порівну або за взаємною згодою переходила у спільне користування.

Карна частина законів Ману вражає жорстокістю покарань: розрізали на частини лезом за підробку, здійснену золотарем; саджали на кіл або відрубували руки нічному злодієві. Злочинцям відрізували ніс, вуха, язик, статеві органи, відрубували кінцівки, осліплювали. П'яниці на лоб ставили тавро у вигляді чарки, злодію – собачої ноги. З цими людьми не можна було сидати їсти, здійснювати жертвоприношення, вступати у шлюб тощо. Членоушкодження застосовувалося тільки щодо нижчих каст, брахман і кшатрій могли відкупитися

штрафами, причому брахман міг виплачувати свій штраф поступово, частинами. У кшатрія залишалася можливість взяти позику (під 3% на місяць). У разі несплати останньої могло настати боргове рабство. Ст. VIII, 379 передбачала, що для брахмана замість смертної кари може застосовуватися бриття голови.

За вбивство кшатрія штраф був у чотири рази менший, ніж за вбивство брахмана. За вбивство шудри штраф призначався у два рази меншим, ніж за вайшью. Можна припустити, що ці суми виплачувалися лише представниками вищих каст, адже ті ж закони Ману передбачали смертну кару за набагато менш суттєві злочини: третю крадіжку, викрадення царського або храмового майна тощо.

Якщо шудра піднімав палицю на «двічі народженого», йому відрубали руку. Удар ногою брахмана коштував шудрі відрізаної ноги, звинувачення брахмана у неправді – життя.

Однак було б помилкою вважати, що панівне становище в суспільстві забезпечувало повний імунітет представникам вищих каст. За ересь, лінь, слабоволля, пустопорожні балачки, жебрацтво закони Ману приписували карати саме брахманів і кшатрій; брахмани і кшатрії не повинні були виступати в ролі лихварів (X, 117). Одним словом, «що дозволене бику, те не дозволено Юпітеру». Як бачимо, правлячий клас усвідомлював необхідність принаймні зовнішнього дотримання вимог моралі задля збереження свого панування. З іншого боку, «брахман може впевнено присвоювати майно шудри, бо в нього немає ніякої власності» (VIII, 417).

Суд і процес зазвичай проходили колегіально. Свідками виступали рівні: жінки щодо жінок (VIII, 68), чесні шудри – щодо шудр і т. д. У разі, якщо свідки належали до різних каст, перевага надавалася свідченням брахмана (VIII, 73). Існували і ордалії (VIII, 114, 115) – випробування вогнем, водою, принесенням клятви. Закони Ману вимагали у сумнівних випадках наявності речових доказів.

Зазначимо також такі принципові моменти законів Ману, як:

1. Поняття убивства в стані необхідної оборони при захисті самого себе, жінок чи брахмана (VIII, 349).

2. Заборона брати навіть незначну винагороду за дочку при виданні її заміж (III, 51).

3. Деяке пом'якшення заборони шлюбів між представниками різних каст (III, 12, 13).

4. Можливість відсторонення від влади і фізичного знищення царя і його родини в разі, якщо цар «мучить свою країну» (VII, 111), та деякі інші.

Їх можна вважати свідченням того, що правова думка Стародавньої Індії розвивалася навіть в умовах консервативного патріархального суспільства, норми родового ладу поступалися місцем більш цивілізованим, прогресивним.

Стародавній Китай

За своїми природно-кліматичними умовами Китай дещо відрізняється від передньоазіатських країн. Його територія доволі чітко поділяється на три частини: а) долина ріки Хуанхе, або «велика китайська рівнина»; б) Центральний Китай, де поєднуються гористі райони з долиною ріки Янцзи; в) Південний Китай – гірська країна.

Розливи Хуанхе несуть родючий намул, що робить умови землеробства в цьому регіоні подібними до єгипетських чи месопотамських. Ґрунти Центрального та Південного Китаю менш родючі, але тут містяться багаті запаси корисних копалин: міді, олова, свинцю тощо. Поливне освоєння долин двох найбільших річок Китаю розпочалося лише з середини I тис. до н. е., коли давньокитайська цивілізація пройшла вже тисячолітній шлях свого розвитку. Тим самим економічна основа азіатського способу виробництва в цій державі виникла набагато пізніше від появи самої держави.

Найдавніший період історії Китаю має назву *Шан-Інь* (XVI–XII ст. до н. е.). Китайські племена, що проживали в басейні р. Хуанхе, об'єдналися для організації відсічі північним кочівникам (хунну) та з метою розвитку іригаційної системи. Племена, які відіграли основну роль у цьому об'єднанні, називалися *Інь*, а створена ними держава – *Шан*. Столицею було місто Шан у сучасній провінції Хенань, поблизу м. Аньян. Царська влада зберігала патріархальні риси. Вона була обмежена радою родових (чи племінних) старійшин, а також народними зборами. Цар називався *ван* (за життя) або *ді* (після смерті). З функціями воєначальника він поєднував функції верховного жерця, а в окремих випадках – організатора виробництва.

У руках родової знаті зосереджувалися землі і раби. Рабство мало патріархальний характер. У похованнях цієї доби трапляються могили, де разом з рабовласником поховані кілька рабів (отже, раби могли перебувати не лише у державній, але й у приватній власності).

Основну масу населення становили селяни-общинники.

Вже в іньську добу склалася китайська *ієрогліфічна писемність*. Відомо близько 30 тис. (!) знаків цього письма (для порівняння, словник Шекспіра містить 40 тис. слів, для читання сучасних китайських газет досить знання 2 тис. ієрогліфів, освічені китайці знають їх близько 10 тис.). Вважається, що ієрогліфічна писемність стала важливим фактором зміцнення внутрішньої єдності Китаю: жителі Півночі і Півдня розмовляють настільки несхожими діалектами, що іноді навіть не розуміють один одного. Натомість ієрогліфи однакові в усьому Китаї, і мешканці регіонів можуть легко порозумітися з їхньою допомогою.

Є відомості про існування уже в цю епоху жерців-професіоналів, причому різних спеціальностей: *бу* – гадалки, *ші* – ті, що вели погодні записи, *у* – чарівники, *чжу* – «богомольці», тобто, ймовірно, ті, хто

приносили по жертви. Але – і це головна особливість китайських релігійних культів – найважливіші релігійні церемонії, зокрема, жертвоприношення Небу виконували імператор та вищі чиновники. Тим самим релігія (китайські вірування не містять обіцянки загробної винагороди) не відігравала тієї ролі, що в Індії, Єгипті чи навіть у Межиріччі. Вона не була ні надто важливим елементом зміцнення імператорської влади, ані потенційною опозицією імператорові.

Щоправда, послідовники *Конфуція* (Кун-Фу-цзи) прагнули утверджувати ідею, що царська влада повинна бути справедливою, інакше правителя можна і потрібно усунути, але відсутність єдиної церковної структури робила релігійну опозицію безсилою перед владою імператора.

У XII ст. до н. е. починається тривала боротьба держави Шан-Інь з племенами *чжоу*, які згодом захоплюють столицю Шан (1124 р. до н. е.) і створюють власну Чжоуську державу.

За доби *Чжоу* (XII–VIII ст. до н. е.) виникає централізована китайська держава. Завойовники прийшли з басейну р. Вей. Їхня держава (її називають *Західне Чжоу*) була порівняно велика, але внутрішньо неміцна. Її спадкові правителі обожнювалися (мали титул царів Тянь-цзи – синів неба, заступників неба). Вважалося, що такий ван отримував владу (а разом з нею і право видавати закони) від самого Неба шляхом спослання йому Небесного Повеління на царювання (Тянь мінь).

Разом з тим царська влада не набула деспотичного характеру. Вона обмежувалася радою сановників. В екстрених випадках (наприклад, для вирішення питання про успадкування влади) скликалися зібрання представників вищої титулованої чжоуської аристократії – *чжухоу*. Цареві були підпорядковані т. зв. три старійшини, тобто три керівники головних управлінь у державі: фінансового, військового та суспільних робіт (головним чином функціонування зрошувальної системи). Поступово число управлінь зростало, були створені: особливе управління царського палацу та скарбниці, судове відомство, відомство культу царських предків.

Під тиском племені цюаньжунів близько 770 р. до н. е. територія чжоуської держави різко скоротилася, столиця була перенесена на схід у район сучасного Лояна. Держава цього часу (її називають *Східне Чжоу*) постійно відчувала брак коштів і військової сили. Селянство було обкладене податками, які становили 1/10 частину врожаю. Посилення експлуатації в умовах слабкості державної влади та постійної загрози вторгнень не могли не викликати широких народних рухів. У результаті переможного селянського повстання 842 р. до н. е. царська влада була скинута, а держава Чжоу незабаром розпалася на ряд самостійних державних утворень.

У VII ст. до н. е. на території Китаю співіснували п'ять держав, які постійно вели війну між собою. Це – епоха *Чуньцю* (Весен та осеней).

Чотири з п'яти держав-гегемонів цього періоду ортодоксальна чжоуська традиція трактувала як «варварів»: північно-західне жунське царство Цінь, маньські царства Чу (в середній течії Янцзи) та У (в дельті Янцзи), а також найпівденніше Юе, де населення становили предки сучасних в'єтнамців.

Епоха V–III ст. до н. е. дістала назву періоду *Чжаньго* (Царств, що борються); таких найсильніших царств було уже сім: Цінь, Янь, Чу (периферійні) та Вей, Чжао, Хань, Ці (серединні), а число слабших не піддається обліку. Державний лад цих утворень характеризувався сильними позиціями родової аристократії. В свою чергу, правителі намагалися спертися на особисто їм відданих людей незнатного походження, вводячи принципово нову систему посадової винагороди – «жалування», яке виплачувалося зерном. У великих царствах поступово вводилася централізована політико-адміністративна система.

Основними виробниками в сільському господарстві цього періоду залишалися вільні селяни-общинники. Наприкінці першої половини I тис. до н. е. повсюдно припинилися общинні переділи, земля перейшла у володіння окремих великих сімей. З'явилося боргове рабство, спершу під виглядом «усиновлення» та «застави дітей» (характерно, що для означення усіх рабів: військовополонених, куплених і кабальних діяв єдиний термін *нубей*).

Доба *Чжаньго* вважається «золотим віком» китайської філософії. В цей час виникають найважливіші філософські вчення: *конфуціанство*, *даосизм*, *моїзм* та *легізм (фацзя)*. Вчення Кун-Фу-цзи (551–479 рр. до н. е.), відомого в Європі як Конфуцій, стало культовим у Китаї офіційно з 59 р. до н. е. і залишалося у цій якості до 1928 р.

У IV ст. до н. е. починається звеличення царства *Цінь*. Міністр Шан Ян провів реформи, які мали на меті політичну централізацію, адміністративно-територіальну перебудову, підрич могутності аристократичних родин, зміну системи оподаткування з врахуванням майнової диференціації общинників.

Шан Ян увів єдине законодавство та судочинство, узаконив заставу та купівлю-продаж землі, скасував обмеження розміру наділів, наполягав на поділі великих патріархальних господарств на окремі, мало-сімейні. Він скасував усі попередні спадкові титули. Нові ранги знатності надавалися за особисті, передусім за військові, заслуги. Лише вони давали право на заміщення адміністративних посад. Їхні власники отримували – відповідно до чинного законодавства – пільгові регламентовані права на володіння землею, рабами та іншим майном. Згодом ранги почали продаватися, що відкрило доступ до влади представникам давньої родової аристократії.

У війську Шан Ян замінив колісницю – основу військової могутності аристократії – мобільною кіннотою, бронзову зброю – залізною. Правом на виготовлення зброї володіла лише держава.

Розквіт держави *Цінь* припадає на правління царя Чженя, якому був присвоєний титул *Цінь Ші-хуанді*, що значить «перший великий государ династії Цінь». Він підкорив решту китайських князівств, а також завоював частину території Маньчжурії та Монголії. В 221 р. до н. е. Цінь завоювала останнє самостійне царство Ці на Шаньдунському півострові, центром об'єднаної держави стала столиця царства Цінь м. Сяньян.

За правління Цінь Ші-хуанді Китайська держава була розподілена на 36 областей, створений потужний чиновницький апарат, розширена іригаційна система, прокладено дороги з твердим покриттям. Ші-хуанді провів реформу армії (її чисельність досягла 300 тис. чол.), де основною ударною силою стала кіннота. Була здійснена низка інших культурних та економічних реформ: вводилися єдина система мір і ваг, спрощене ієрогліфічне письмо тощо. Нарешті, за Цінь Ші-хуанді на півночі країни розпочалося будівництво *Великої китайської стіни* для захисту від кочівників. Імператор поширив на увесь Китай установки Шан Яна, створивши військово-бюрократичну імперію на чолі з одноосібним правителем. Ціңці займали у ній привілейоване становище, їм належали усі керівні чиновницькі посади. Законом встановлювалося єдине для всіх повноправних вільних громадянське найменування «чорноголові».

Підтримання влади в об'єднаній країні досягалось засобами терору. Тих, хто висловлював невдоволення, за законом кругової поруки співучасників обертали в рабство. За рахунок військовополонених та засуджених судами чисельність державних рабів набула небачених розмірів. Масштабні плани імператора вимагали великих коштів, що, в свою чергу, вело до посиленої експлуатації підданих. Опозицію владі склали прихильники релігійно-етичного вчення Конфуція, які спробували критикувати імператора, спираючись на приклади з історії. Розправа була жорстокою: 460 учених-конфуціанців були поховані живцем, всі історичні книги спалені.

Імператор Цінь Ші-хуанді служив для Мао Цзе-дуна своєрідним мурином. У зв'язку з цим можна процитувати кілька настанов-перлів, приписуваних засновникові династії Цінь: «Будеш багато читати, імператором не станеш», а також «Книги – у вогонь, вчених – до ями».

Невдовзі після смерті Цінь Ші-хуанді (помер він 210 р. до н. е. у віці 48 років) його династія була скинута. До влади прийшла династія *Хань* (206 р. до н. е. – 220 р. н. е.). Засновником династії став вождь селянських повстанців Лю Бан, офіційно проголошений імператором у 202 р. до н. е.

Перший період правління династії Хань відзначався деяким пом'якшенням деспотизму: обмежено застосування смертної кари, відбулося зниження податків до 1/30 частки доходу, повернуто свободу людям, які запродали себе у рабство. Правителі династії Хань від-